

Юрій Ситий, Ігор Кондрат'єв

ЕТАПИ ІСНУВАННЯ ЛЮБЕЦЬКОГО ЗАМКУ В XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа)

На основі результатів робіт експедиції 1957 – 1960 рр. під керівництвом академіка Б. О. Рибаківа простежуються етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст.

Ключові слова: Любеч, археологічні дослідження, етапи існування.

Майже повністю досліджена на сьогодні площа Любецького замку (площею близько 3 000 м²) є унікальною археологічною пам'яткою, яка зберігала різноманітні відкладення – від епохи бронзи до XVIII ст. Результати робіт експедиції 1957 – 1960 рр. на Любецькому замку під керівництвом академіка Б.О. Рибаківа надають можливість реконструкції етапів його існування. Нині чи не найкраще опрацьовані матеріали давньоруського періоду існування Любецького замку, і лише у останні роки почалося дослідження матеріалів литовського-польського періоду та часів існування козацької держави.

Значна частина так званої «любецької колекції» (34 великі ящики керамічного матеріалу) у 1979 р. була привезена з Москви до Чернігівського історичного музею на тимчасове зберігання. На сьогодні у зв'язку зі створенням у Любечі археологічного заповідника колекція пройшла звірку і підготовлена для передачі на зберігання до Любеча. У колекції практично повністю відсутні індивідуальні знахідки, але їх опис є в текстах звітів, а місця фіксації знахідок можна визначити за описами, переданими до Чернігова з Москви разом з колекцією¹. Безпосереднє обстеження матеріалів колекції дозволяє уточнити датування окремих комплексів.

До того ж в Інституті археології НАН України зберігаються наукові звіти, що дозволяють скласти уявлення про об'єкти, виявлені на площі замку². Фіксація об'єктів знайшла своє відображення в текстовій та ілюстративній частинах звітів і дозволяє не тільки скласти враження про пізньосередньовічні старожитності Любеча, а й у зіставленні з частково збереженими матеріалами робіт здійснювати спроби графічної реконструкції Любецького замку часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини.

Давньоруський шар існування Любецького замку відмежовується горілим прошарком на площадці городища та прошарком замиву на схилі в'їзду і датується IX – серединою XIII ст., хоча Любеч і не згадується в писемних джерелах серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр. Потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б. О. Рибаків був схильний пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав «Любечь пожегл и много воевал и зла Ольговичам створил». Але археологи В. П. Коваленко та А. Л. Казаков таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу³.

© Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

© Кондрат'єв Ігор Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Вочевидь, що в Любечі була розміщена якась ординська зала, що підтверджується археологічними матеріалами. У 60-х рр. XX ст. археолог М.П.Кучера звернув увагу на групу кераміки, що відноситься до часу після монголо-татарської навали і, ймовірно, належить осілим загарбникам. Хронологічно кераміка датується кінцем XIII – XIV ст.⁴ Окремі знахідки такої кераміки фіксуються над рівнем пожежі XIII ст. та вищезгаданого замиву. До цього періоду належить і одна зі споруд, досліджених на території Любецького замку (будівля № 4 у розкопі 25), – підклять наземного будинку. У заповненні будівлі були зафіксовані уламками скляних браслетів, пірофілітові прясла, кістяна проколка тощо⁵.

Верхній стратиграфічний горизонт (товщина шару до 0,6 м), згідно з археологічними звітами, містив у собі знахідки трьох епох: литовської – XIV – середина XVI ст., польської – середина XVI – перша половина XVII ст., й козацької – друга половина XVII – XVIII ст. Але культурний шар верхнього горизонту під час досліджень замку не розчленовувався на складові, лише в ряді випадків простежувалося взаємне перекриття об'єктів. У процесі обробки керамічного матеріалу (на третьому році роботи експедиції – у 1959 р.) була складена хронологічна таблиця кераміки, куди увійшли 5 груп матеріалу. При цьому дві групи були датовані дослідниками XIV – XV та XVI – XVIII ст.⁶

У середині XIV ст. Любеч та його округа увійшли до складу Великого князівства Литовського, що започаткувало новий етап у розвитку регіону. Пошук відправної точки у виділенні матеріальної культури часів Великого князівства Литовського на території Любецького замку став можливий завдяки вивченню текстів звітів, матеріалів окремих розкопів чи груп розкопів із залученням ілюстрацій з наукового звіту експедиції.

Так, у розкопах №№ 14, 15, 21, 22 (1957 р.) і №№ 18, 19, 25 (1959 р.) була зафіксована кераміка XIV – XV ст. До того ж у цьому шарі виявлена важлива індивідуальна знахідка – празький гріш чеського короля Вацлава IV (1378 – 1419 рр.)⁷.

Перше відоме пожалування Любеча великим литовським князем припадає на 1387 р.⁸, коли Владислав Ягелон надав «Любеч весь і люди і всі доходи» у володіння Скиргайлу Ольгердовичу (у православному хрещенні – Івану, у католицькому – Казимиру). Роки життя – близько 1354 – 1397 рр.⁹ Скиргайло володів Любечем упродовж 1387 – 1396 рр. Водночас щонайменше у 1395 – 1397 рр. він княжив і в Києві¹⁰.

Після смерті Скиргайла Києвом і Київською землею керували великокнязівські намісники¹¹. Любеч згаданий у літописах серед київських міст кінця XIV ст.: «А се Киевський гроди... Любеч, Навозь, на Припетъ Чернобыль...»¹².

Наступним володарем Любеча став литовський боярин Альберт Монивид (у хрещенні – Войцех) Кайліківич (роки життя – близько 1360 – 1424 рр.). Альберт Монивид був членом великокнязівської ради (з 1387 р.), віленським намісником (1396 р.). Від великого князя Вітовта отримав численні маєтності, серед яких Брагин, Горволь та Любеч¹³. Від нього Любеч перейшов до сина Івана.

Ян (Іван, Івашко) Монивидович (роки життя – близько 1400 – 1458 рр.) займав чимало вищих посад у Великому князівстві Литовському. Володів Любечем з 1424 р. по 1458 р. У своєму тестаменті від 1458 р. він передав своє майно (у тому числі Любецьку, Брагинську та Горвольську волості) у спадок сином Войтеху та Яну¹⁴. Невідомо, кому з них дістався Любеч, але, ймовірно, це був Войтех (помер у 1475 р.)¹⁵. Однак достеменних відомостей про це на сьогодні не маємо.

Вочевидь, саме Монивидовичі почали відновлення замку в Любечі. Причому, за логікою розвитку міста, це відновлення повинно було розпочатися з території замку. Він уже мав укріплення у вигляді земляного валу та рову, котрі виділяли його від посаду. В середині фортеці було місце, де колись розташовувався старий княжий двір – на мису корінної тераси, відрізаний ровом від іншої частини міста. Відповідно, нові володарі мали можливість використовувати наявні земляні споруди під свої потреби¹⁶.

Після смерті київського князя Семена Олельковича у 1471 р. інститут княжіння в Києві ліквідується та утворюється Київське воєводство. З утворенням воєводства

Любеч стає центром повіту¹⁷. Новим господарем Любеча став київський воєвода Мартин Гаштольд (1471-1480 рр.)¹⁸.

Серед знахідок, датованих цим періодом (кінцем XIV – XV ст.), згадаємо горшкоподібні кахлі з широким гирлом підквадратної форми (її зображення міститься у звіті за 1959 р.). Поступове поширення кахель відбувається із приєднанням цієї території до Великого князівства Литовського – спочатку вони з'являються у власників замків і міст. Виробництво кахель було налагоджено лише у великих гончарних центрах, де існував попит на таку продукцію. Вартість печі була значною через великі витрати на транспортування кахель від місця виробництва (швидше за все разом з майстром, який міг скласти з них піч). Вищезгадані фрагменти кахель, що знайдені на території Любецького замку (з темно-сірою поверхнею і значною домішкою крупного піску в

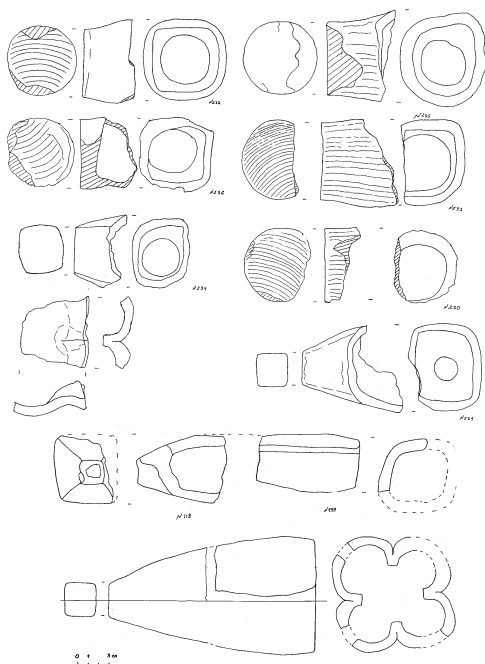

Рис. 1. Кахлі з Любецького замку (XV – перша половина XVI ст.).

тісті), мають кругле (6 знахідок) і близьке до квадратного (3 знахідки) дно. На круглих по формі (діаметр 6,5 – 7,5 см) денцях є сліди зрізання виробу ниткою. Товщина стінок досягає до 1,3 см, їх поверхня нерівна, і в міру віддалення від денця кахля набуває кутастої форми. Денця з квадратним дном мають розміри 2,3 x 2,3 см; 4,5 x 4,2 см і 3,2 x 3,0 см. Від квадратного дна стінки виробу набувають чітких граней, які надають усій кахлі підквадратної в перетині форму. Верхній край кахлі потовщений і злегка відігнутий назовні. Для надання підквадратної форми верхня частина її вдавнена з чотирьох сторін у середину, в результаті чого кахля має неправильну форму гирла. Довжину виробу простежити неможливо, але при зіставленні підквадратного дна і округлого верху сам виріб повинен мати конусоподібну форму. Якщо використовувалося округле денце, то виріб розширювався до верхньої частини не так сильно (Рис. 1). Кахлі подібного типу, знайдені на Замковій горі (Киселівці) в Києві, датуються кінцем XIV – XV ст.¹⁹.

Місця знахідок горшкоподібних кахель зведені до таблиці.

Розкоп	Рік	Глибина	Кількість
№ 4	1959	6 штик ²⁰	1 фр. вінця і 1 фр. денця
№ 10	1959	4 штик	4 фр. вінця
№ 10	1959	5 штик	7 фр. денця
№ 10	1959	6 штик	1 фр. вінця
№ 19	1959	3 штик	1 фр. вінця
№№ 21, 22	1958	нижче рівня материка	1 фр. вінця
№ 22	1957	5 штик	1 фр. денця
№ 28	1959	2 штик	1 фр. вінця
№ 31	1957	2 штик	1 фр. вінця
№ 32	1959	3 штик	1 фр. вінця
вісім розкопів	1957 – 1959	2 – 6 штики	11 фр. вінець 9 фр. денць

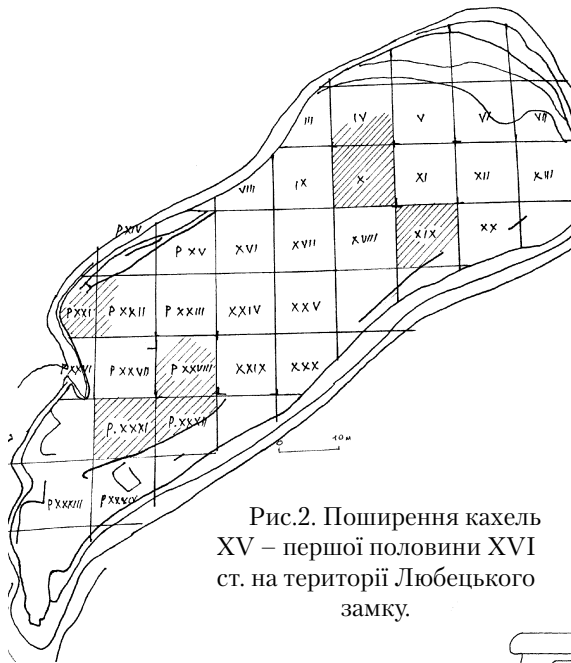

Рис.2. Поширення кахель XV – першої половини XVI ст. на території Любецького замку.

Вочевидь, що цими кахлями була прикрашена піч у будинку саме Монивидовичів (або їхніх любецьких намісників). До цього періоду відносяться й окремі фрагменти кераміки, що походять з північно-східної (розкоп № 7 1960 року) та південної ділянок замку (розкоп № 25 1960 року).

Керамічний матеріал, що трапляється разом з уламками горшкоподібних кахель, являє собою вінця товстостінних посудин з відтягнутим назовні потовщеним краєм (Рис. 3: 1 – 4). Зустрічається борозенка на внутрішній стороні. Посуд іншого типу має кращу якість і вінце у вигляді масивного сплющеного валика з великою закраїною під кришку (Рис. 3: 5 – 12). У частини вінця валик розділений на кілька поздовжніх смуг, які через проміжки сплюснуті (Рис. 3: 13 – 16). На плічках зустрічається орнамент у вигляді одиночної хвилі або прямої лінії. Всі три різновиди кераміки датуються кінцем XIV – XV ст. При подальшому розвитку форм вінця валик стає тоншим і його край набуває ромбоподібної форми. Всі вищеописані форми вінця традиційно пов'язують з культурою Великого князівства Литовського.

До іншої традиції оформлення вінця слід віднести тонкостінний

Судячи з концентрації матеріалу, об'єкт XV ст. був у розкопці № 10 (1959 р.), – в інших розкопках такої кількості матеріалів не виявлено. Слід врахувати, що кахлі даного типу – досить рідкісна знахідка, типова лише для будинків знаті XV ст.

Розподіл знахідок горшкоподібних кахель у розкопках №№ 4, 10, 19, 21, 22, 28, 31, 32 при нанесенні на план замку (Рис. 2) дозволяє побачити концентрацію знахідок у центральній частині майданчика (розкопки №№ 4, 10, 19), в південно-західній частині (ближче до рову і воріт – розкопки №№ 28, 31, 32) і в західному його куті (розкопки №№ 21, 22).

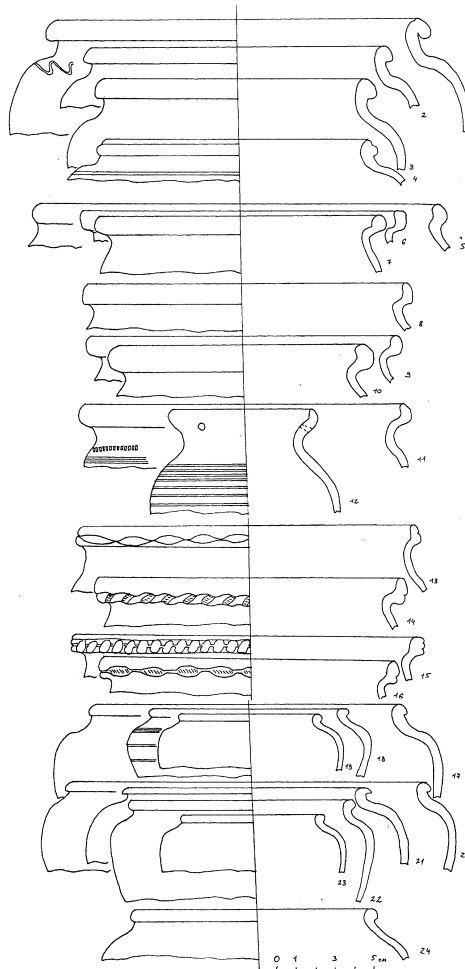

Рис. 3. Кераміка XV – першої половини XVI ст. з Любецького замку.

посуд з невеликим округлим краєм, що відразу переходять у круті плічки і похилі стінки тулуба горщика (Рис. 3: 17 – 24). Шийка вінця практично відсутня. Кераміка датується XV ст. і має аналогії в кераміці Північно-Східної Русі.

Ця знахідка безпосередньо пов'язана із новим періодом існування Любецького замку. 2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягеллоном «у вотчину» московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському²¹. У 1500 р. В. Верейський помер. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією. У 1500 р. Любеч у неї відібрав стародубський князь Іван Андрійович Можайський²².

У 1500–1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и власти, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша». Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується і Любеч²³.

У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московською державою. Наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала Любеч, оскільки 1508 р. «московський» князь Горенський, «взявши багато полонених та здобичі», випалив посади Любеча та Вітебська²⁴. У «перемирному листе» 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч «з волостми» названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель – московськими²⁵.

Цікаво, що у 1505 та 1506 рр. великий литовський князь та король польський Олександр підтвердив за Софією Верейською та її чоловіком канцлером ВКЛ Ольбрихтом Гаштольдом право збирати податки з Любеча²⁶. Хоча це пожалування було суто формальним актом, адже він ще належав Московській державі. У 1508 р. відвоюваною волостю ще опікувався київський воєвода Єжи Монтовтович (Монивидович)²⁷. Десь незабаром замок остаточно переходить до Ольбрихта Мартиновича Гаштольда (сина київського воєводи М. Гаштольда), хоча підтвердження цього датується лише 1516 р., коли Любеч був наданий йому у «вічність». У 1522 р. право збирати податки з Любеча Софією Верейською та О. Гаштольдом підтвердив Сигізмунд I²⁸.

У 1542 р. О. Гаштольд помер, а володаркою Любеча стала його дружина Софія Гаштольд-Верейська, яка не надовго пережила свого чоловіка (померла в 1549 р.)²⁹.

Після смерті Софії Гаштольд-Верейської він знову перейшов до великого князя як виморочений маєток та став центром Любецького староства. До призначення старости Любечем керували від імені князя київські воєводи. Піднесення замку припадає на старостування Павла Івановича Сапєги. Любецьким старостою він став, вочевидь, ще у 50-х рр. XVI ст., хоча вперше у документах як любецький староста він згадувався лише у 1560 р.³⁰

На цей період припадає і зміна державної приналежності регіону. Згідно з Люблінською унією 1569 р., Київське воєводство, а відповідно й Любеч, відійшли до Польської корони. Незважаючи на зміну державної приналежності Київського воєводства, уряд любецького старости та київського каштеляна аж до своєї смерті у 1580 р. продовжував займати П. Сапєга. Вже після цього старостинський уряд переходить до представників родини Вишневецьких, а далі – до цілої низки польських урядників³¹.

Археологічні матеріали XVI – першої половини XVII ст. представлені значно краще, хоча об'єкти цього періоду також не залишили стратиграфічного прошарку (перекриті спорудами XVII та XVIII ст.) і фіксуються лише завдяки аналізу керамічного матеріалу і стратиграфічним спостереженням.

Ще під час досліджень 1959 р. у центральній частині розкопу № 10 було виявлено так звану споруду № 2, котра, на думку дослідників, являла собою наземну округлу в плані будівлю – скоріш за все, вежу. Західна половина котловану досягала материка, а східна і північна пробивали більш ранні котловани споруд. Заповнення складалося з трьох шарів: деревної щепи, сірого супіску з прошарком горілого шару і в центрі – зеленої материкової глини. Очевидно, що це була триповерхова вежа (донжон)³². Енциклопедії визначають донжон як головну житлову і найкраще укріплену вежу феодального замку. Якщо ворог захоплював замок, то донжон був останнім рятів-

ним пунктом оборони. Він являв собою масивну округлу чи прямокутну споруду з товстими стінами, в яких влаштовувалися бійниці та амбразури. Розміщувався в середині майданчика замку чи був убудований у його мури. Містив господарські приміщення, житлові кімнати, рицарську залу зі зброярнею, колодязь (чи запаси води), запаси їжі, а в підземній частині – в'язницю. При цьому замки досить часто не мали потужних стін, а лише огорожу. Для мурованої архітектури фіксується поділ веж на яруси та входи до них на рівні другого (чи третього) поверхів³³. Зазначимо, що для Любецького замку з його характерною дерев'яною забудовою фіксація дерев'яних споруд під час археологічних досліджень та їх подальша інтерпретація були ускладнені станом збереженості деревини.

З дослідженого котловану (споруда 2) походила гончарна кераміка з «вычурными и резко отогнутыми» вінцями, що дозволило датувати споруду XVI ст. (аналогічна кераміка за матеріалами досліджень Києва датується XV – XVI ст.). До цього часу відносяться й дві господарські ями, розташовані поряд з вежею.

Інвентар 1606 р. Любеча містить опис Любецького замку: «...дорога до замку через міст, на якому взвод на двох цепях. В замку ворота і немала вежа в два поверхи, побудована в дві стіни...», а також п'ять комор³⁴. Як бачимо, в документі говориться лише про два наземні поверхи й не згаданий третій – підвальний поверх.

Таким чином, у розкопі № 10 була виявлена вежа, згадана в документі 1606 р. Її котлован був викопаний на місці більш ранньої споруди, подібної до згаданої в документі. На користь цього свідчать горшкоподібні кахлі, що концентруються навколо котловану. Ці кахлі вказують на використання донжону як житла феодала (вочевидь – Ольбрихта та Софії Гаштольдів).

Окремі знахідки, датовані XVI – першою половиною XVII ст., фіксуються і в інших частинах замку, зокрема – на північно-східній ділянці (розкоп № 7 1960 р.) та на південь від житла (розкоп № 25 1960 р). Основна концентрація кахлів визначає місцезнаходження житла феодала; додаткові – місця розташування варті і прислуги. Донжон знаходився на відстані 55 – 60 м від конструкції воріт, а від сторожок і господарських будівель – на 40 м. Поряд з вежею розміщувалися будинки та льох, якими користувалася сторожа (Рис. 4). Завдяки культурному шару попередніх часів територія замку була найвищою точкою Любеча, і розміщення на ній вежі було цілком

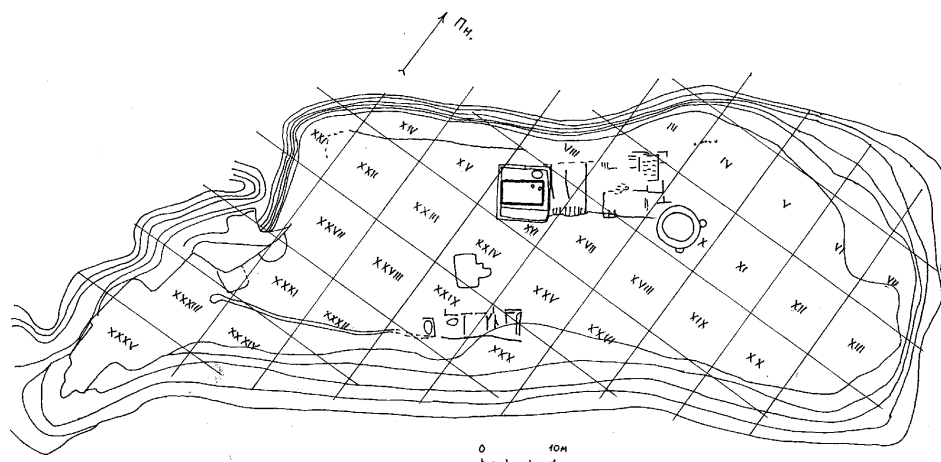

Рис. 4. Об'єкти XVI – першої половини XVII ст. на території Любецького замку.

виправдане. Згадка вежі в документі початку XVII ст. дозволяє дещо подовжити час існування споруди, визначений у звітах. Простежуються паралелі в забудові замків Любеча та Києва (поєднання донжону та будинку війта), наявність комор.

Укріплення XVI – XVII ст. склалися з палісадів, простежених з усіх боків майданчика замку. Вони являли собою два частокони, впущені в рівчачки (інколи фіксуються три рівчачки) шириною до 0,6 м і глибиною до 1 м, розташовані на відстані

2,75 м (розкоп № 3) один від одного. Висота деревин (діаметр до 0,3 м), що збереглися, інколи досягала 1 м. У розкопі № 7 (1960 р.) була простежена підмазка стовпів сірою глиною з боку схилу замку. Окремі рівчачки містять залишки попалених деревин, однак інших горілих конструкцій не мають. Це дозволяє висловити думку, що частина залишків «городень» відноситься до попереднього періоду існування забудови замку.

Зафіксовані рештки палісадів повністю збігаються з описом Любецького замку у 1606 р.: «дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование» – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби («подсябитья»)³⁵.

Центральну частину замку, ближче до північно-західного його краю займав великий будинок (так звана споруда № 1), виявлений в розкопах №№ 4, 10, 17 (1959 р.)³⁶ та розкопах №№ 3, 8, 9, 16 (1960 р.)³⁷. Розміри розвалу будинку становили 25 м при ширині 11 – 13 м. Завал простежується на 0,5 – 3,0 м назовні від дерев'яних конструкцій. У західній частині споруди була досліджена піч: віднайдені нечисленні коробчасті полив'яні кахлі з рослинним орнаментом та одна полив'яна корона печі. Кахлі вкриті поливою та прикрашені рослинним орнаментом з сюжетом пророслого хреста, а знайдена кахляна корона зроблена у вигляді птаха – голуба.

Саме приміщення (розміром 10,0 x 8,5 м), розташоване з північно-східного боку, на думку дослідників, мало двері з північного боку. З південного заходу від центрального приміщення знаходилися ще два приміщення розмірами 10 x 5 м та 10 x 5 м, але одне з них за розмірами повністю збігається зі спорудою XVI ст., тому його слід виключити зі складу цієї споруди. В такому випадку реальна довжина об'єкта становить не більше 22 м. Із заповнення споруди походить цегла, розмірами 24-25 x 12-14 x 4-5 см (частина – з канелюрами), знайдені керамічні люлька та ніжик, залізна пряжка та невелика кількість сіроглиняної кераміки з мореною поверхнею і штампованим орнаментом, біоглиняна поливна кераміка, мідна чашка з округлим дном.

На території замку існували менші за розмірами наземні споруди цього періоду, які погано збереглися або не були чітко зафіксовані в розкопах (як, наприклад, дві підпрямокутні ями в розкопах №№ 27 та 31).

Наявність польських монет (за відсутності у шарі російської монети), полив'яних кахель та посуду XVI ст. допомагає у відокремленні польського періоду історії від попереднього та наступного. Визначення хронології знайдених матеріалів дозволяє пов'язати виявлені споруди замку (Див.: Рис.5.) з його володарями. Такого розміру

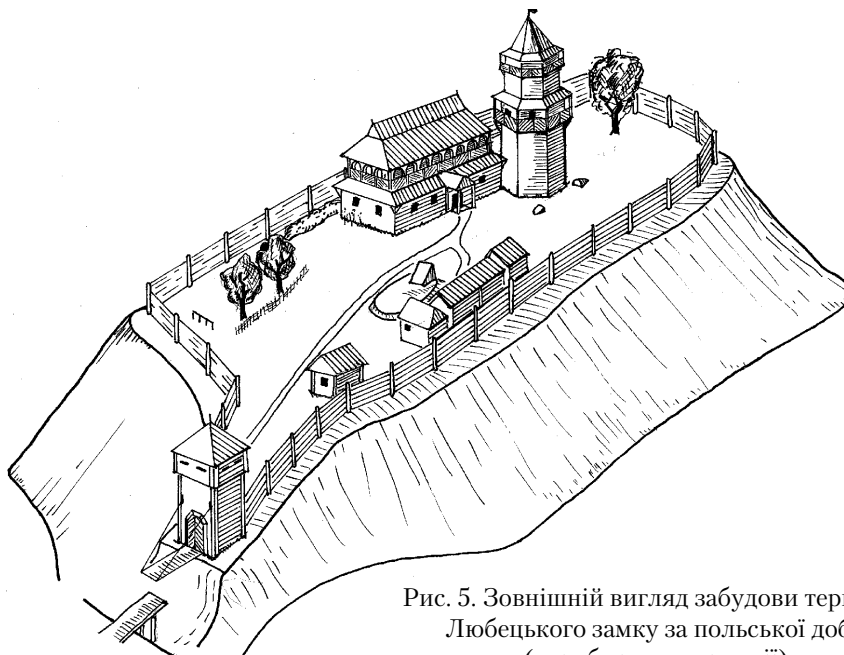

Рис. 5. Зовнішній вигляд забудови території Любецького замку за польської доби (спроба реконструкції).

будинок, оздоблений дорогими і престижними кахлями, міг належати тільки володарю Любеча. Цілком ймовірно, що це міг бути Павло Сапега – один із найдіяльніших намісників Любеча (? – 1560 – 1580 рр.).

Подальші обробка та аналіз матеріалів досліджень експедиції 1957 – 1960 рр. Б. О. Рыбакова на Любецькому замку дозволять доповнити наші уявлення про часи Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини, повніше дослідити демографічний потенціал, побут, ремісництво та інші аспекти життя населення Любецького замку.

1. Ситий Ю.М., Сита Л.Ф. Колекція кераміки з розкопок Б.О.Рыбакова 1957 – 1960 рр. в Любечі / Ю.М. Ситий, Л.Ф. Сита // Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції «Середньовічні міста Полісся» (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – К., Олевськ, 2011. – С. 66.

2. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1959/20 б; Рыбаков Б.А. Отчет о работе «Южно-Русской» экспедиции за 1958 г. в г. Любече // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1958/25; Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1957/17 а; Рыбаков Б.А. Отчет черниговской экспедиции ИА СССР за 1960 год. (Раскопки в г. Любече) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – №1960/37.

3. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень / В.П. Коваленко, А.Л. Казаков // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – К.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. – С.32-34.

4. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'янсько-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С.174-179.

5. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского / Ю.Н. Сытый // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы: Материалы межгосударственной научной конференции 5-8 июля 2010 года (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде / Фонд «Русский мир»; Брянский государственный университет им. акад. И.Г. Петровского. – Брянск: РИО Брянского гос. ун-та, 2010. – С.351, 354.

6. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1959/20 б. – Рис. 106.

7. Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1957/17 а. – С.9.

8. За даними польського історика В.Бобинського, це пожалування відбулося у 1386р. (Див.: Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – S.227).

9. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S.M. Kuczyński. – Warszawa: Drukiem Zakładów Graficznych «Biblioteka Polska» w Bydgoszczy, 1936. – S.109; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6 / Филарет. – Чернигов: Земская типография, 1874. – С.215; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О.Русина. – К.: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, 1998. – С.97, 101; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – Т.2.: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С.582.

10. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.109; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.97, 101.

11. Намісником у ВКЛ у XIV-XV ст. називали представників великого князя, у XVI-XVII ст. – помічників старости та воєводи (Див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – Т.2... – С.344; История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – К: Наукова думка, 1984. – С.223.
12. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.476.
13. Насевич В. Манівідавчы / В. Насевич // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2005. – Т. 2... – С. 270.
14. Кондратьев И.В. Любеч (матеріалы до довідково-енциклопедичних видань) / І.В. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.37; Насевич В.Л. Манівідавчы... – С. 270.
15. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак. А-Я / Рэдкал.: Т.У.Бялова (гал. рэд) і інш.; маст. З.Э.Герасімовіч. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – С.315-316.
16. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского... – С.354.
17. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.19.
18. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruska. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe / A. Jablonowski. – Т.ХХІІ. – Warszawa : Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – S.639.
19. Шовкопляс Г.М. Середньовічні художні кахлі з Києва / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1975. – Вип.16. – С.107.
20. Під глибиною 1 «штик» слід розуміти глибину 35-40 см.
21. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли / П.Г. Клепатский. – Одесса : Техник, 1912. – Т.1. – С.271; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.114-116; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... – S.520; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – С.390; Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М.М. Кром. 2-е изд., испр. и доп. – М. : Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – С.75.
22. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства / Ф.И. Леонтович. – СПб. : Тип. В.С. Балашева и Ко, 1894. – С.197; Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.242; Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск : БелЭн, 2007. – Т.1. : Абаленскі – Кадэнцыя. – С.478.
23. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.195.
24. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда / Г.А. Милорадович. – М.: Университетская типография, 1871. – С.11; Милорадович Г.А. Местечко Любеч / Г.А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.401.
25. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidiju leidybos institutas, 1995. – С.125-128.
26. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.
27. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута / М.К. Любавский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.244; Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina / A.W. Jablonowski. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – S.12; Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации / А. Яблоновский // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.88.

28. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.
29. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли.. – С.271; Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – Т.1... – С.478.
30. Архив Юго-Западной России. – Ч.VIII. – Т. V – К., 1907. – С.468-470; Польський історик В.Бобинський помилково відносить початок старостування П.Сапегі до 1565 р. (Див.: Vobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 227).
31. Кондратьев І.В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань)... – С.39-41.
32. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України № 1959/20 б. – С.6.
33. Кушняревич А.М. Мурованая дабастыенная фартыфікацыя Вялікага княства Літоўскага / А.М. Кушняревич. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – С.77.
34. Кондратьев І.В. Любецька «околиця» у XVI-XVIII ст. / І.В. Кондратьев // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С.73.
35. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли... – С.130; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym... – S.521; Jablonowski A.W. Pisma... – S.32-33; Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке / Г.А. Милорадович // Черниговские Губернские Ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2.
36. Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году // Науковий архів Інституту археології НАН України № 1959/20 б. – С.2.
37. Рыбаков Б.А. Отчет черниговской экспедиции ИА СССР за 1960 год. (Раскопки в г. Любече). // Науковий архів Інституту археології НАН України №1960/37. – С. 5.

На основе результатов работ экспедиции 1957–1960 гг. под руководством академика Б. А. Рыбакова прослеживаются этапы существования Любечского замка в XIV – XVII вв.

Ключевые слова: Любеч, археологические исследования, этапы существования.

The periods of the existence of Lubech castle in the XIV – XVII centuries are observed based on the working results of the 1957-1960 archaeological expedition led by the academician Rybakov B.A.

Keywords: Lubech, archaeological research, existence periods.